

GÜNEY KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİĞİ VE GÜVENLİK SORUNLARI: DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİNDE

Hatem CABBARLI*

ÖZET

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yerleşen Güney Kafkasya jeopolitik özelliği bakımından güney-kuzey, doğu-batı enerji ve ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olması bakımından bölge ve bölge dışı büyük devletler için büyük önem arz etmektedir. Güney Kafkasya Asya kıtasında önemli jeopolitik konuma sahiptir ve bu özelliği Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Sovyet coğrafyasında yaşanan sorunlardan biri ve belki de en önemlisi Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetlerin feshedilmesi sürecinin başladığı 1987 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini Ermenistan desteklemeye başladı. Çöküş sürecinde merkezi Hükümet olayların karşısınin alınmasında yetersiz kaldı ve hatta zaman zaman Ermenistan'ı destekleyen politika hayata geçirmiştir. Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması, çeşitli aşamalardan geçerek bugüne kadar devam etmesinin daha derinden anlamak için Güney Kafkasya'nın jeopolitik özelliği araştırılmış, sorunun bölgenin güvenliğine olumsuz etkileri incelenmiş, Güney Kafkasya'da 1990'lı yıllardan sonra bölge ve bölge dışı devletler tarafından kurulmaya çalışılan güvenlik örgütlerinin neden başarısız olduğu üzerinde durulmuştur. Çalışmada bölgenin güvenlik sorununa paralel olarak askeri harcamaların artması üzerinde durulmuş, özellikle son yıllarda devletlerin silahlanma yarışına başlamasının nedenlerine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: jeopolitik, Güney Kafkasya, Dağlık Karabağ, güvenlik, Azerbaycan, Ermenistan, silahlanma

ABSTRACT

South Caucasus has a key geopolitical position in Asia and this role has gained a new dimension after the collapse of the Soviet Union. Perhaps one of and the most important problems in the former Soviet geography is Nagorno-Karabakh issue. From late 1987, Armenia supported the seperative actions of armenians living in Azerbaijan's Nagorno-Karabakh Authonomous Republic, when the collapse of Soviets has started. The central government in the process of collapse came short and even followed the policy of supporting Armenia. For understanding the problem of Nagorno Ka-

---

* Dr., Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi Başkanı, Bakü, hcabbarli@meclis.gov.az.

rabakh and its continuation through the various stages, geopolitical character of South Caucasus and the problem's negative effects to the security of region has already been researched, and also failure of the organizations is focused under, which were established by the in-region and other states in South Caucasus after 1990s. In the study increasing military spendings is taken under focus, especially reasons for the armament race by the states is mentioned as a parallel to the region's security problem.

Keywords: Geopolitics, South Caucasus, Nagorno-Karabakh (Upper Karabakh), security, Azerbaijan, Armenia, armaments.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) Aralık 1991'de feshedilmesinin ardından bağımsızlığını ilan etmiş devletlerde etnik temele dayalı sorunlar ortaya çıkmıştır. Aslında bu sorunlar Sovyetlerin feshedilmesi nedeni ile ortaya çıkmamıştır. XX yüzyılın başlarında ve Sovyetler zamanı da var olan bu sorunları Merkezi Hükümet proleter kardeşliği, halkların ve milletlerin beraberliği çerçevesinde hallettiğini iddia ederek üstünü kapatmayı tercih etmişti. Nitekim Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi sürecinde Moskova bu sorunları tetikleyerek üye devletler üzerinde ekonomik, siyasi ve askeri kontrolünü devam ettirmeye çalışmıştır.

Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanan en önemli sorunlardan biri Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetlerin feshedilmesi sürecinin başladığı 1987 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini Ermenistan desteklemeye başlamıştı. Çöküş sürecinde Merkezi Hükümet sorunu anayasa çerçevesinde hukuk temelinde halletmektense Ermenistan'ı destekleyen politikalar hayata geçirmiştir.

Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması, çeşitli aşamalardan geçerek bu güne kadar devam etmesinin sebeplerini anlamak için çalışmada Güney Kafkasya'nın jeopolitik özelliği araştırılmış, sorunun bölgenin güvenliğine olumsuz etkileri incelenmiş, Güney Kafkasya'da 1990'lı yıllardan sonra bölge ve bölge dışı devletlerin kurmaya çalıştıkları güvenlik örgütlerinin başarısız olmasının nedenleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada bölgenin güvenlik sorununa paralel olarak askeri harcamaların artması üzerinde durulmuş, özellikle son yıllarda devletlerin silahlanma yarışına başlamasının nedenlerine değinilmiştir.

Dağlık Karabağ sorunu bölge ve bölge dışı devletlerin de ulusal çıkarlarını ilgilendirmesiyle sadece bölgesel sorun olmaktan çıkmış, durum daha da karmaşık hal almıştır. Soruna taraf olan Azerbaycan ve Ermenistan çeyrek yüzyıldır bu sorunu ne kendi aralarında, ne de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu aracılığı ile çözememiştir. Sorun artık bölge sınırlarını aşarak uluslararası nitelik kazanmıştır.

Güney Kafkasya'nın Jeopolitiği

Brzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları (Brzezinski 1997: 123-124) olarak tanımladığı Güney Kafkasya, 20. yüzyılın sonlarından itibaren bölgesel ve

dünya gücü olmak isteyen devletlerin mücadele alanı olmuştur (Пашаева 2001). Karadeniz ve Hazar Denizi arasında konuşlanan bu bölge güney-kuzey, doğu-batı enerji ve ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Güney Kafkasya Asya kıtasında önemli jeopolitik konuma sahiptir ve bu özelliği Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Bölge doğal yapısı itibarıyla tarih boyunca halkların ve medeniyetlerin güneyden kuzeye, batıdan doğuya göç yolu olmuştur. Bu göçler bölge halklarının siyasi tarihinin şekillenmesinde önemli etken olmuş, var oluş ve bağımsızlık tarihlerinde derin izler bırakmıştır (Арутюнян 2004; caucasus.rau.am/doc/arutunyan.pdf, 2016). Trenin, Güney Kafkasya'nın Ortodoks imparatorluğu (Rusya) ve Orta Doğu'da Müslüman devletler (Osmanlı ve İran) arasında tampon bölge ve mücadele alanı olduğunu ifade etmiştir (Тренин 1996: 103). 1990'lı yıllardan sonra sadece bölge devletleri değil, kıta dışı devletler de Kafkasya'da jeopolitik mücadelenin aktörleri olmuştur.

Bugün, bölge ile ilgili yapılan bütün araştırmalarda Güney Kafkasya'nın yalnızca coğrafi anlamda bir bütünlük arz ettiği vurgulanmıştır. Diğer bütün ölçütlere göre (sosyal, ekonomik, siyasi, askeri, güvenlik ve kültürel), bölge farklı siyasi değerlere ve felsefi anlayışa sahiptir. 1990'lı yıllardan itibaren bölgesel işbirliğinin temin edilmesi ve güvenliğin sağlanması bakımından çeşitli projeler üretilmiştir (Пашаева, 2001).

Güney Kafkasya tarihsel olarak Osmanlı, Rusya ve İran'ın (Волохонский, 2006: 3-10) mücadele alanı olmuş ve bu devletler bölge üzerinde kendi kültürel ve siyasi izlerini bırakmıştır (Южный Кавказ: Национализм, конфликты и меньшинства, minorityrights.org/translatedpubs/SouthCaucasus%5BRussian%5D.pdf, 23.07.2015). Son 300 yıllık tarih dikkate alındığı zaman bölgenin kontrolü bu devletlerden birinin elinde olduğu; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın aynı güvenlik sistemi içinde buldukları takdirde güvenlik konusunda sorun ortaya çıkmadığı görülmüştür. Bölgenin askeri ve güvenlik anlamında ikiye ayrıldığı, bölge devletlerinin farklı güvenlik mekanizması içerisinde olduğu zaman ise ciddi çatışmalar yaşanmıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'da kurulan Rusya hâkimiyeti 1918-1920 yılları istisna olmakla 20. yüzyılın sonlarına kadar (Aralık 1991) devam etmiştir.

1917'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Rusya'nın Güney Kafkasya'dan çekilmesinden ve Rusya Genel Meclisi'nin, Bolşevikler tarafından feshedilmesinden sonra Kafkasya üyeleri 23 Şubat 1918'de 'Mâverây-ı Kafkas Komiserliği'ni kurmuştur. Ama Mâverây-ı Kafkas Komiserliği üyeleri arasında bazı konularda ciddi anlaşmazlıkların ortaya çıkması üzerine, 22 Nisan 1918'de 'Kafkasya Bağımsız Federe Devleti' kurulmuş, ancak anlaşmazlıkların yine de devam etmesi sonucunda 27 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. İki yıl bağımsız kalan bölge devletleri 1920'de (Gürcistan 1921'de) Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş ve 1991'e kadar Sovyetler Birliği güvenlik mekanizmasında yer almıştır.

Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi ve bölgede üç bağımsız devletin kurulması Güney Kafkasya'da yeni ekonomik, askeri, güvenlik ve siyasi şartların oluşmasına neden olmuştur (Котанджян 1992: 104-120). Bölge ülkeleri çeşitli güvenlik sorunları ile karşılaşmış, bölgesel ve uluslararası güvenlik teşkilatlarına üye olmaya ve işbirliğini genişletmeye çalışarak çözüm yolu aramıştır (Kotanjian 2001: 56-71). Bu dönemde Ermenistan özellikle ekonomik ve güvenlik konularında Rusya ile ilişkilerine önem vermiştir (Минасян 2005: 338).

Güney Kafkasya'nın Güvenlik Sorunları

1980'li yılların sonlarından günümüze kadar devam eden siyasi, askeri ve etnik zemine dayalı yerel silahlı çatışmalar bölgenin güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmiştir. Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi ve Rusya Federasyonu'nun inşa sürecinde gerek Kuzey Kafkasya'daki otorite boşluğu ve yerel istikrarsızlık, (Erol ve Amirbek 2011: 317) gerekse geçmişten gelen ve Sovyetler Birliği döneminde de derinleşen bölgesel sorunlar günümüzde Güney Kafkasya'nın güvenlik sorunlarının temelini teşkil etmiştir. Bu sorunların halledilmesi için yapılan projeler, büyük devletlerin bölgeye yönelik ekonomik, siyasi ve askeri politikaları Güney Kafkasya'da bölgesel güvenliğin önemini artırmıştır. Bu konuda çeşitli projeler ileri sürülse de Güney Kafkasya'da bağımsızlık sonrası ortaya çıkan sorunların hiçbiri çözüme kavuşmamıştır. Bu sorunlar şöyle sıralanabilir:

- Dağlık Karabağ (Балаян 2005: 90-99) sorunu (Azerbaycan-Ermenistan);
- Abhazya, Acaristan ve Güney Osetya (Cornell 2002: 54) sorunu (Gürcistan);
- Bölge devletlerinin Rusya ile ilişkileri (Хилл ve Таспинар 2006);
- Askeri kontrol, silah kaçakçılığı (Матвеева 2004: 23-36) ve güvenlik sorunu; (Хаиндрава, regnum.ru, 21.09.2006);
- Karadeniz'de sınırların kontrolü sorunu (Öztürk ve Sarıkaya (ed.) 2005) (Gürcistan örneği);
- Hazar Denizi'nin paylaşımı sorunu (Cabbarlı 2002: 21-26) (Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Rusya ve Kazakistan örneği);
- Petrol boru hatlarının güvenliği sorunu (Ашимбаев, Военно-политическая расстановка сил Каспийско-Центральноази-атском регионе, 2003). (Hazar havzasında petrol üretimi ve güvenli bir şekilde uluslararası piyasalara nakli. Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Erzurum, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa petrol boru hattı. Azerbaycan, ABD, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın petrol politikası açısından);
- Bölgesel bütünleşme ve işbirliği; (Саркисян 1998: 11);
- İki milyon civarında olan mülteciler sorunu (Мамука 2012).

1991'den sonra bölgede iki güvenlik örgütü egemen konuma gelmek için mücadele etmiştir. Birincisi, Rusya'nın liderliğinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı (KGAT), ikincisi ise Amerika liderliğinde NATO (Barry 1991: 186-229). Bölge için kurulması düşünülen güvenlik mekanizmaları bu veya diğer şekilde Ermenistan, Azer-

baycan ve Gürcistan'ı içine almıştır. Güney Kafkasya'da güvenlik ve istikrarın sağlanamamasındaki en önemli nedenlerden biri de, bölgede güvenliğin temin edilmesi için sadece bölge devletlerinin değil, büyük devletlerin de kendi ekonomik, siyasi ve askeri çıkarları doğrultusunda güvenlik mekanizması oluşturma çabalarıdır (Коппитерс 2000).

Başta Rusya olmak üzere, ABD ve Avrupa Birliği bölgede kendi çıkarlarına uygun güvenlik sistemi kurmaya çalışmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan NATO güvenlik mekanizması ile bütünleşmeye çalışırken, Ermenistan Rusya'nın liderliğini yaptığı BDT Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı güvenlik sistemi içinde kendine yer edinmek istemiştir. Bununla beraber Ermenistan, NATO ile de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan bölgesel ve uluslararası sistem ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek istemiş, Ermenistan ise siyasi ve ekonomik ilişkilerinde Rusya'ya öncelik tanıyarak bu sürecin dışında kalmayı tercih etmiştir (Шахназарян, «Армяне на пороге 21-го века», Независимая газета, 2001).

Bölgedeki etnik çatışmalar, güvenlik sorunları ve işbirliği imkânları değerlendirilirken, bölge barışı ve işbirliğinin sağlanması için meseleye birbiri ile bağlantılı üç ayrı açıdan bakmak mümkündür.

- Problemleri çözmek, güvenlik sistemi kurmak, işbirliği ve entegrasyon çalışmalarını hızlandırmak;

- Toplum şuurunda işbirliği değerlerinin yer edinmesine, karşılıklı güvenin sağlanmasına, korunmasına ve geliştirilmesine çalışmak;

- Bölgesel ve uluslararası güçlerin bölgeye yönelik çıkarlarını uyumlaştırmak ve küreselleşen dünyada Güney Kafkasya'nın yerini ve rolünü belirlemek (Галстян, www.scirs.org/rus-sian/analytic/round_one/galstyan.htm 13.08.2014).

Ancak bölge sorunlarına bu tarz yaklaşım kendi başına çözüm olamaz. Bu yaklaşımın bölge devletleri ve halkları tarafından paylaşılmadığı, Rusya, ABD ve Avrupa ülkeleri (Erol ve Oğuz 2012: 345-369) tarafından maddi, manevi ve siyasi olarak desteklenmediği takdirde başarı şansı oldukça düşüktür. Burada en ciddi mesele bölge devletlerinin yaşadıkları sorunları soğukkanlı şekilde değerlendirmemeleri ve Güney Kafkasya'yı bir bütün olarak görememeleridir. Diğer bir neden ise, büyük devletlerin bölgeye yönelik politikalarında farklı ekonomik, siyasi, askeri, güvenlik ve kültürel değerlerin uygulanmasıdır.

Son çeyrek yüzyıldır bölgede yukarıda ifade edilen sorunlar halen devam etse de, uluslararası ve bölgesel örgütlerin, bölge ve bölge dışı devletlerin uygulamaya çalıştıkları barış projelerinin hiç biri başarıyla sonuçlanmamış, aksine sorunlar daha da katmanlaşmıştır. Sorunların özelliği, bölge ve bölge dışı devletlerin farklı yaklaşımları ve farklı çözüm modelleri önermeleri, bölge devletleri arasında karşılıklı güven ve taviz verme anlayışlarının olmaması Güney Kafkasya'daki sorunların daha uzun zaman devam edeceğini göstermektedir.

Bölgesel Güvenlik Örgütü Projeleri

Güney Kafkasya'da yaşanan sorunlar ve işbirliği perspektifleri bilim adamlarının, siyasetçilerin ve devlet adamlarının son çeyrek yüzyılda çeşitli açılardan tartıştığı ve bundan sonra da tartışılacağı konulardır (Караханян scirs.org/russian/analytic/round_one/karaxanian.htm, 14.09. 2014). Özellikle bölgenin güvenliği konusunda yapılan değerlendirmelerde genelde Batı ve Rusya yanlısı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin ortak noktaları bölgedeki sorunları devletlerin toprak bütünlüğü çerçevesinde halletmekten daha çok *status quo*'nun korunması şartıyla silahlı çatışmaların başlamasına engel olmak ve ayrılıkçı rejimleri desteklemektir. Bu görüş özellikle Dağlık Karabağ sorununun halledilmesinde belirgin şekilde hissedilmektedir («Трехсторонний план», carnegie.ru/en/pubs/books/9802 doklad_Prednistrovie.pdf, 18.09. 2013).

Kafkasya halklarının birlik ve beraberliğini sağlamaya, bölgesel güvenliğin, barışın ve istikrarın korunmasına ilişkin ilk projeler 20. yüzyılın başlarında hazırlanmıştır. Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Gürcüler ve Kuzey Kafkasya halkları temsilcileri 1915'te Osmanlı'da biraraya gelerek Kafkasya Komitesi'ni kurmuştur. Lozan Konferansı'na temsilci gönderen Komite, Gürcüler, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Kuzey Kafkasya halklarından oluşan konfederasyon şeklinde bir devlet kurulması için büyük devletlerden yardım istemiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'da gerçekleşen Şubat 1917 Burjuva Devrimi ve 1920'de Bolşevik Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgal etmesi bu projenin gerçekleşmesine engel olmuştur (Хоштария-Броссе 2001: 80-86).

Güney Kafkasya'da Bolşevik hakimiyeti kurulduktan sonra 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ZSFSR'de (Zagafkazskoy Sovetskoy Federativnoy Sosyalisticheskoy Respubliki, Zagavkaziya Sovyet Federativ Sosyaliist Cumhuriyeti-ZSFSC) birleşmek için görüşmelere başlamıştır. Aynı yıl Aralık ayında ZSFSR'in kurulma çalışmaları tamamlanmış ve Birinci Zakkavkaziya Şurası Kurultayı'nda Zagavkaziya Sovyet Federativ Sosyaliist Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında karar alınmıştır (История Армянского народа", armenica.wizard.am/Hystory/-history22.html, 18.06. 2016). ZSFSR'in kurulması formaliteden ileriye gidememiş, Güney Kafkasya'nın ekonomik ve güvenlik meseleleri yine de Moskova tarafından halledilmiştir.

Kafkasya ülkelerinin Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı, NATO Barış İçin İşbirliği Programı'na, GUUAM ve başka örgütlere üye olması bölgede yaşanan sorunların halledilmesi için yeterli olmamıştır. Bu sorunların çözülmesi ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasını sağlamak için bütün Kafkasya ülkelerinin kabul ettikleri bir güvenlik doktrinin hazırlanması ve uygulaması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak günümüzde Kafkasya'da oluşan ekonomik, siyasi ve askeri kutuplaşma göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir doktrin üzerinde anlaşma sağlamanın imkânsız olduğu görülmektedir. Büyük devletlerin Kafkasya'daki çıkarları da dikkate alındığında, Kafkasya'nın güvenliği artık bölgesel bir sorun olmaktan çıkmış ve uluslararası bir boyut kazanmıştır (Кукулина 2002: 90-97).

Rusya, Kafkasya'daki son kalesi Ermenistan ile ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerini en üst düzeye çıkarmak azminde; ABD, Hazar enerji kaynaklarının kontrolünü sağladıktan sonra askeri ve siyasi olarak bölgeye yerleşmek, AB ülkeleri de bu pastadan kendilerine düşen payı almak için mücadeleye başlamıştır. Türkiye ilk yıllarda 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne' deyimini öne çıkararak kendine yer edinmeye, İran Azerbaycan ve Orta Asya devletlerinde siyasi, dini ve ekonomik olarak yerleşmeye çalışmıştır.

1980'li yılların sonlarından itibaren Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ, Ermenistan-Gürcistan arasında Cevaheti, Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya sorunları bugün de devam etmektedir. Bu sorunların ciddiliği ve özellikle Rusya'nın olaylara yön verme imkanları henüz azalmamıştır. 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nde gelişen ekonomik ve siyasi olaylar sonucunda, Rusya'nın Kafkasya'daki etkisi azalmaya başlamıştır. Ancak özellikle, Kasım 1993'te kabul edilen Rusya'nın askeri doktrininde savunma alanındaki işbirliği önceliğinin, BDT ülkelerine ve BDT içindeki kolektif savunma mekanizmalarına verilmesi ve BDT ülkelerindeki yerel silahlı çatışmaların, Rusya için en önemli tehdit niteliği taşıdığına ifade edilmesinden sonra, Rusya yeni bağımsızlık kazanmış cumhuriyetlerin BDT'ye üye olmaları için zorlamaya başlamıştır. Doktrinde kullanılan bu ve benzeri ifadeler, Rusya'nın 'yakın çevresine' yöneldiğini, eski SSCB coğrafyasını kendi ulusal güvenlik sahası olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur (Öztürk 2001: 36).

Kafkasya devletlerinin ulusal güvenlik anlayışı bu devletlerin birbirinden kaynaklanan tehdit algılamalarına dayanmaktadır. Yani, bu devletler sınırlarından uzakta yerleşen büyük devletler tarafından işgal edilme tehlikesi ile değil, doğrudan sınır komşuları ile yaşadıkları siyasi ve askeri sorunlar itibarıyla tehdit algılamaktadır. Ermenistan, asılsız ve tarihi gerçekleri yansıtmayan 1915 olaylarına istinaden Türkiye'den duyduğu güvenlik endişesini öne çıkararak bölgeye yönelik revizyonist politikasını gizlemeye çalışmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde Rusya'nın Ermenistan'ı ekonomik, siyasi ve askeri açıdan desteklemesi nedeniyle, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Rusya ve Ermenistan'ı bölgesel güvenliği ve istikrarı tehdit eden devlet olarak görmelerine neden olmuştur.

Bölgesel güvenliğin sağlanmasında en büyük engel Ermenistan'dır. Zira bu devlet bağımsızlık sürecinde Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20'sini işgal etmiş, Gürcistan'ın Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemiş, Türkiye'yi sözde Ermeni soykırımı ile suçlamış, toprak ve tazminat talep etmiştir.

Rusya uluslararası terörizmle mücadeleyi gerekçe göstererek Gürcistan'a askeri müdahalede bulunmakla tehdit etmiş ve Pankisi vadisinde terörist kamplarının bulunduğu iddiasıyla Gürcistan'a ekonomik, siyasi ve askeri baskı uygulamıştır. Her ne kadar Azerbaycan terörle mücadele konusunda Rusya ile işbirliği yapmayı kabul etse de, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı izlediği politikada olumlu bir gelişmenin olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kafkasya'da yaşanan bütün bu sorunlara paralel olarak, bölge devletleri ve diğer büyük devletler bu sorunların halledilmesi için çeşitli projeler üretmiştir. Bu projelerin başlıca amacı bölgedeki sorunları kalıcı bir barış anlaşması ile halletmek, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişmesini sağlamak ve en önemlisi ise kendilerinin bölgeye yönelik ekonomik politikalarını rahat bir şekilde uygulayabilecekleri bir ortamı oluşturmaktır.

Bu projelerden ilki 1993'te Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze tarafından 'Kafkas Evi' adı altında ileri sürülen ve daha sonraki yıllarda 'Barışçıl Kafkasya İçin' adıyla bilinen projedir (Шугарян 2001). Bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik sorunlarının Kafkasya ülkeleri arasında görüşmeler yolu ile halledilmesini öngören bu proje diğer devletler tarafından olumlu karşılanmasına rağmen, bölge ülkeleri görüşmelere başlama iradesi göstermemiştir.

1996'da Şevardnadze ve Aliyev arasında 'Barışçıl Kafkasya İçin Pakt' imzalanmıştır (Константин, scirs.org/-russian, 15.07.2014). Ancak bu projede de Rusya dışlandığı için, bölgede bu şekilde gruplaşma veya sorunların çözümü için böyle bir mekanizma oluşturulması çabaları Rusya'yı tedirgin etmiştir. Kafkasya ülkeleri liderlerinin 3 Haziran 1996'da Kislovodsk'ta yapılan toplantısında Çeçen temsilciler bölgesel güvenliğin sağlanması için AGİT benzeri bir mekanizma kurulmasını ve uluslararası statü verilmesini teklif etmiştir. Ancak 'Barışçıl Kafkasya İçin' projesi konusunda hiçbir gelişme sağlanmamıştır. Bu durumu, devletlerin bölgesel güvenlik anlayışını farklı şekillerde yorumlamaları ile açıklamak mümkündür. Ermeni siyasileri bölgesel sorunların halledilmesi için Rusya ve İran'ın katılımını şart olarak koşmalarına rağmen, Gürcistan, İran'ın bölgesel sorunlara müdahale etmesine karşı çıkmış ve onun yerine ABD'yi tercih etmiştir. Aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan da Rusya'ya mesafeli davranmaya çalışmıştır. Bununla da Azerbaycan ve Gürcistan toprak bütünlüğünü korumak, NATO ve ABD'nin yardımları ile ekonomik ve askeri sorunlarını halletmek istemiştir.

Bölgesel güvenliğin sağlanması konusunda bir diğer proje ise Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev tarafından AGİT'in 1999'da yapılan İstanbul Zirve Toplantısı'nda 'Güney Kafkasya'da Güvenlik Paketi' adı ile açıklanmıştır. Bu projede teröristlere karşı mücadelenin güçlendirilmesi, yabancı askeri birliklerin Kafkasya'ya konuşlanmasının ve ayrılıkçı grupların faaliyetlerinin, etnik gruplara baskı uygulanmasının yasaklanması ve bölgesel ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi öngörülmüştür (Мальшева 2000: 11).

Bölge devletlerinin yanı sıra ABD de bölgesel güvenliğin sağlanması için bazı girişimlerde bulunmuştur. ABD Dışişleri Bakanı Madeline Ollbrayt 1999'da 'Kafkasya Ekonomik Forumu' adlı bir proje ileri sürmüştür. Ancak bu proje de uygulamaya konmamıştır (Шугарян: 2001).

Bölge devletlerinden Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan, 15 Mart 1999'da İngiltere Kraliyet Enstitüsü'nde yaptığı görüşmede Kafkasya'da güvenliğin, istikrarın korunması ve Avrupa ile bütünleşmenin sağlanması için 'Bölgesel Güvenlik ve İşbirliği Paketi' kurulması gerektiğinden bahsetmiştir (Kanbolat ve Ekici 2000: 31-37.)

Bu projeyi Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan AGİT'in İstanbul Zirve toplantısında yeniden gündeme taşınmasına rağmen taraflar arasında uzlaşma sağlanamamıştır.

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerinin 20 Haziran 2000'de yapılan Moskova toplantısında Oskanyan, Güney Kafkasya devletlerinin Rusya ile diyalog ve güvenin sağlanması için 3+1 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya) çerçevesinde iki yılda bir toplanabileceklerini ifade etmiştir. Kafkasya G8'i de olarak da tanımlanan 3+3+2 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya+Türkiye+İran+ABD ve AB) adlı proje, bölgesel ve uluslararası alanda değerlendirilse de, uygulanma şansı bulmamıştır.

Güney Kafkasya'nın güvenliğini etkileyen en önemli nedenlerden biri de bölgeye büyük miktarda silah toplanması ve yasadışı silahlı birliklerin oluşmasıdır. Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra bölgede kontrol edilemeyen bölücü gruplar çok sayıda ağır silahlara sahip olmuştur. 1993'te Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin etnik çatışmaların yaşandığı bölgelere silah gönderilmesini yasaklayan karar imzalamasına rağmen, Ermenistan ve Gürcistan'da konuşlanan Kafkasya'daki Rus Ordu Grubu, bölgedeki bölücü gruplara silah temin etmiştir (Мальшева 2000: 13).

Son yıllardaki siyasi ve askeri gelişmeler ve günümüzdeki durum göz önünde bulundurulduğunda Kafkasya'da güvenlik ve istikrarın sağlanması için yeni projelerin hazırlanacağı söylenebilir. Ancak yeni projelerin başarılı olacağını iddia etmek mümkün değildir.

Bölge Devletlerinin Silahlanma Sorunu

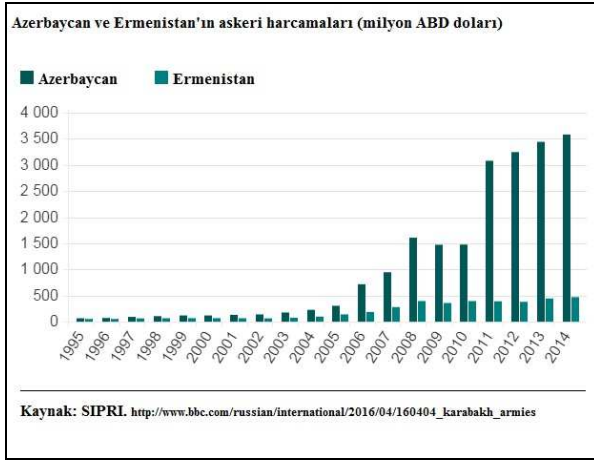
Dağlık Karabağ sorununun son çeyrek yüzyılda halledilmemesi soruna taraf olan devletlerin bölge ile bütünleşmesi, sosyal ekonomik sorunların halledilmesi, bölgede hayata geçirilen uluslararası projelerin verimliliğini düşürmüştür (genellikle Ermenistan açısından), silahlanma yarışını tetiklemiştir. Azerbaycan ve Ermenistan şgrekli olarak savunma kapasitelerini artırmaya çalışmıştır. Azerbaycan sadece Rusya'dan değil, diğer devletlerden de silah alabilmesine karşın, Ermenistan genellikle sadece Rusya'dan silah almıştır. Bunun başlıca nedeni Ermenistan'ın ekonomik durumu ve Rusya'ya bağımlı olmasıdır. Ermenistan Rusya'dan kredi alarak silah temin etmektedir.

Almanya'da faaliyet gösteren "Bonn International Center for Conversion" (BICC) teşkilatının hazırladığı "Global Militarisation Index" raporuna göre Ermenistan Avrupa'da en çok silahlanmış devlettir. Bu listede ikinci yerde Rusya yer almaktadır. Ermenistan üç yıldır bu listenin başındadır. Rapor hazırlanırken her bin kişiye düşen asker sayı, GSYİH'da silahlanma masrafları, askeri harcamalar, sağlık harcamaları, ordunun sayı ve ağır silahlar göz önünde bulundurulmuştur (Доклад: Армения–самая милитаризованная страна в Европе, armenianreport.com, 26.03.2016).

2007-2009 yıllarında Ermenistan silahlanma üzere dünyada sekizinci yerde, 2012-2014 yıllarında dördüncü yerde, 2013'te üçüncü yerde olmuştur. Ermenistan sürekli olarak askeri bütçesini artırmaktadır. 2001'de 65, 2002'de 75 milyon dolar olan askeri bütçesi 2014'te 472 (Объем расходов на оборонные цели в Армении в 2014 году составит около 200 млрд.

драмов – президент, arka.am, 05.12.2014), 2015'te 450, 2016'da ise 430 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında Ermenistan'ın askeri bütçesi 470 milyon dolar olsa da, askeri harcamaları 500 milyon dolar olmuştur (Доклад о состоянии армянской армии, panarmenian.net, 12.02.2015). 2017 yılında ise Ermenistan'ın askeri bütçesinin 439.7 milyon dolar olması öngörülmektedir (Армения в 2017 году увеличит расходы на оборону, panarmenian.net, 29 сентября 2016). Bundan başka Ermenistan müttefiklerinden daha ucuza silah almaktadır.

2003-2009 yıllarında Azerbaycan'ın askeri bütçesi toplam 7 milyar dolar olmuştur (Военные расходы Азербайджана на 2003-2009 гг. составят семь миллиардов долларов, day.az, 18.10.2008). 2014'te 3.786 (Gələn il Azərbaycanın hərbi büdcəsi 3 milyard 786 milyon dollar olacaq, kaspı.az, 18.10.2013). 2015'te 4.215, 2016'da 1.767 (Военные расходы Армении и Азербайджана на 2016 год: Незначительный рост на фоне угрозы эскалации конфликта, panarmenian.net, 09.10.2015). 2017'de 1.800 milyar dolardır (Азербайджан в 2017 году потратит на оборону 2,9 млрд манат, minval.az, 09.29.2016). 2017 askeri harcamaları toplam bütçenin %17,4'ne tekabül etmektedir.

Şubat 2016'da Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı David Tonoyan AGİT'in Vyana'da her beş yılda bir düzenlenen 'Savunma doktrini yaklaşımı' adlı seminerde ülkesinin savunma doktrininde değişiklikler edileceğini bildirmiştir. Tonoyan, mevcut doktrinde kabul edilen 'pasif savunma' sistemi yerine 'karşısını alma, önleyici' (deterrence system) sisteme geçeceklerini, bu sistemin özünde refleks ve önleyici prensiplerin olduğunu vurgulamıştır (Давид Тоноян объявил об изменении оборонной доктрины Армении, Iragir.am, 18.02.2016). Savunma doktrinine refleks ve önleyici prensiplerin yer aldığı devletler ise geleneksel olarak militarist devletlerdir. Nitekim Ermenistan'ın Nisan 2016 tarihinde işgal altında tuttuğu bölgelerde ateşkes antlaşmasını bozarak geniş çaplı askeri operasyonlara başlaması savunma doktrinindeki değişikliğin göstergesidir.

Ermenistan'a 'İskender' Balistik Füze Sisteminin Satılması

Ermenistan son çeyrek yüzyılda bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit eden güvenlik politikası hayata geçirmiştir. İşgalci politikasına karşı Rusya, ABD ve Avrupa Birliği tarafından ciddi baskılarla karşılaşmayan, zaman zaman desteklenen Ermenistan, işgal politikasına devam etmek için sürekli olarak silahlanmaktadır. İlginç olan ise bu silahlanma politikasının BM Güvenlik Konseyi üyesi ve AGİT Minsk grubu üyesi olan devletler tarafından desteklenmesi ve silah satılmasıdır.

2016'da Ermenistan'ın bağımsızlığının 25. yıldönümü kutlamalarında Rusya'dan aldığı 'İskender' balistik füze sistemini askeri törende sergilenmesi yukarıdaki iddiayı desteklemektedir.

Rusya'nın Yaklaşımı

Rusya basınında Ermenistana verilen 'İskender' ballistik füzesi ile ilgili haberlerin esas içeriği şöyle olmuştur: 'Ermenistan ve Azerbaycan arasında askeri denge sağlanmıştır.' (Захарова: При вооружении Армении и Азербайджана РФ руководствуется сохранением баланса сил в регионе, panarmenian.net, 24 октября 2016) Bu Rusya'nın Dağlık Karabağ Savaşı'nda arabuluculuk misyonunun temelini teşkil eden 'ne zafer, nede mağlubiyet' prensipini bir daha onaylanmasıdır. Rusya bölgeye yönelik siyasi ve güvenlik politikasına uygun olarak Dağlık Karabağ sorununun halledilmesini istememektedir.

Ermenistan'ın Rusya'dan 'İskender' ballistik füzesi almak istemesi ile ilgili haberler 2015'ten itibaren bölge basınında tartışılmaktaydı. Görünen odur ki Rusya bu silahı Ermenistan'a satmak için uygun zamanı beklemiştir.

Konuyu iki açıdan ele almak mümkündür: Birincisi, konuya Rusya'nın bölge siyaseti çerçevesinde baktığımızda, Dağlık Karabağ sorununa savaştan taraflara- Azerbaycan ve Ermenistan'a silah satarak silah piyasasında konumunu korumaya çalışması, Dağlık Karabağ sorununun halledilmesini uzatması ve sorunun savaş yolu ile çözülmesinin karşısının alınması olduğunu görmekteyiz. Rusya'nın Ermenistan'a 'İskender' ballistik füzesini satması Dağlık Karabağ sorununun halledilmesi sürecine hiçbir şekilde katkı sağlayamaz.

İkincisi, Rusya'nın Güney Kafkasya'da siyasi, ekonomik ve güvenlik çıkarlarının korunmasıdır. Bu çıkarlar sadece Rusya'nın Güney Kafkasya siyaseti çerçevesinde şekillenmiyor, aynı zamanda ABD ve Avrupa Birliği'nin de Güney Kafkasya'ya yönelik siyaseti esas faktörlerden biridir. Önümüzdeki süreçte ABD ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya'ya yönelik siyasetinde yeni açılımların ortaya çıkması muhtemeldir. Yani Rusya Ermenistan'a 'İskender' füze sistemini satmakla, hem Azerbaycan'ın siyasi, askeri manevra kabiliyetini, hem de ABD ve Avrupa Birliği'nin bölge siyasetini belli ölçüde sınırlandırmıştır.

Nisan olaylarından sonra Rusya'nın Azerbaycan'a yeni silahlar satacağı konusunda haberler yayımlandığında Ermenistan resimleri Rusya'nın Azerbaycan'a silah satışını eleştirirken, Rusya Başbakan Yardımcısı Dmitri Rogozin 'Ermenistan Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı çerçevesinde Rus-

ya'nın müttefikidir, Azerbaycan ise ödeme kabiliyeti olan stratejik tarafdaşımızdır' (Рогозин: Азербайджан – не союзник, а платежеспособный стратегический партнер, rus.azatutyun.am, 12.04.2016) diyerek konuya açıklık getirmiştir.

Rusya'nın Ermenistana 'İskender' ballistik füze sistemini satması sadece Dağlık Karabağ sorununda bu ülkenin konumunu güçlendirmekle ilgili değil, ABD ve Avrupa'nın bölge siyasetini kısıtlamak, Azerbaycan'ın ABD, NATO, Avrupa ve Türkiye (Erol 2013, s. 15-32) ile ilişkilerini geliştirmesinin önünü almakla da ilgilidir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı Ermenistan'a 'İskender' ballistik füze sisteminin satılması ile ilgili görüş bildirirken, 'Azerbaycan ve Ermenistan Rusya için dost ülkelerdir ancak silah satışı ile ilgili Savunma Bakanlığı ilgilenmektedir' (МИД России о поставках «Искандеров» в Ереван, yerkir.am, 21.09.2016) diyerek konuyu geçiştirmiştir. Yani bu açıklama aslında Rusya DİB resmisinin konuyla ilgili hiçbir fikir bildirmemesi demektir.

ABD'nin Yaklaşımı

Rusya'nın Ermenistan'a 'İskender' balistik füze sistemi satması ABD ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya siyasetine kısıtlamaya yönelik olduğu iddia edilmektedir. Bununla ilgili ABD Savunma Bakanlığı resmi Michael Carpenter Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Memmedyarov ile 22 Eylül'de görüşerken taraflar arasında askeri işbirliğinin geliştirilmesinin önemine değinmişlerdir (Эльмар Мамедъяров встретился с помощником министра обороны США, 1news.az, 21.09.2016). Güvenlik uzmanı, ABD Hükümeti'nin dış politika danışmanı Steven Blanck konuyla ilgili görüşlerini açıklarken mevzu bahis olan silahın oldukça tehlikeli olduğunu bildirmiştir. Blanck bununla Güney Kafkasya'nın güvenliğinin ciddi şekilde tehdit edildiğini, bu silahın nükleer başlık taşıma kapasitesine sahip olduğunu vurgulamıştır (Американские аналитики считают реалистичной возможность установки в Армении российского «Искандер-М», panarmenian.net, 21.07.2015).

Rusya Kaliningrad'a 'İskender' ballistik füze sistemini yerleştirirken ABD ve Avrupa devletleri bu ülkeye baskılarını artırırken, Ermenistan'a bu füze sistemini sattığında ise nedense sessiz kalmayı tercih etmişlerdir.

ABD Hükümeti 'İskender' ballistik füze sisteminin Güney Kafkasya'ya konuşlandırılmasından ve Ermenistana satılmasından rahatsızdır ama bu konuda tutumunu net bir şekilde dile getirmemektedir. Nitekim Güney Kafkasyada artık ikinci 'İskender' füze sistemi yerleştirilmiştir. Birinci füze sistemi 2014'te NATO Türkiye'ye 'Patriot' füzelerini yerleştirdikten sonra Rusya'nın Ermenistan'daki 102. askeri üssüne konuşlandırılmıştır.

Ermenistan'ın Yaklaşımı

Ermenistan iktidarı 'İskender' füze sisteminin bağımsızlık yıldönümü töreninde sergilenmesinden sonra militarist açıklamalar vermiştir. Ermenistan Savunma Bakanı Yardımcısı David Tonoyan 'Denge olmamalıdır, biz üstün olmalıyız,' (Давид Тоноян : Военного баланса не должно быть – мы пре-

восходим, tert.am, 22.09.2016). DİB Yardımcısı Şavarş Koçaryan 'Biz savaşa hazırız,' (Мы готовы к войне: Шаварш Кочарян, ru.1in.am, 22.09.2016). Kafkas Enstitüsü Direktörü Aleksandr İskenderyan 'Şimdi Azerbaycan'ın ciddi mali sorunları vardır, ekonomistlere inanırsak bu sorunları daha da derinleşecektir.' (Политолог: Азербайджанскому лобби не удалось предотвратить продажу Россией «Искандеров» Армении, art-sakhpress.am, 22.09.2016) gibi değerlendirmeler yapmışlardır.

Minsk Grubu Eşbaşkanlarının Yaklaşımı

Minsk Grubu eşbaşkan devletlerin arabuluculuk girişimleri henüz hiçbir sonuç vermemiştir. 'İskender' ballistik füze sisteminin Ermenistan'a satılmasından sonra eşbaşkan devletlerden olan ABD bazı eleştirilerde bulunsa da, Fransa konuyla ilgili görüşlerini bildirmemiş, füzeyi satan Rusya'nın DİB'i ise silah satışı ile Savunma Bakanlığı ilgilenmektedir diyerek meseleyi geçiştirmiştir.

Dünya silah ticaretinde adı geçen üç devletin ilk sırada yer alması göz önünde bulundurulursa, neden bu konuda ciddi açıklamalar vermedikleri belli olmaktadır. 'İskender' ballistik füze sistemini veya benzer teknik özelliğe sahip füzeyi Azerbaycan satın alsaydı eşbaşkan devletlerin nasıl tepki vereceğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

Dağlık Karabağ sorununun halledilmesi için uğraşan Minsk Grubu eşbaşkanlarından birinin soruna taraf olan Ermenistan'a 'İskender' ballistik füze sistemini satması, diğerlerinin ise suskunluğu oldukça manidardır. Bir de bu devletlerin arabuluculuk misyonunu üstlenmesi onların soruna bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Devletlerin konumlandığı coğrafi bölge genellikle o devletlerin dış ve güvenlik politikasının şekillenmesinde önemli role sahiptir. Büyük devletler konumlarından yararlanarak dünya genelinde siyaset hayata geçirmeye çalışırken, küçük devletler için bu dezavantaj oluşturabilir. Coğrafi konumu itibarıyla Güney Kafkasya devletleri bu bağlamda tarihsel olarak birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetlerin feshedilmesinden sonra değişik dış ve güvenlik politikaları izleyen Güney Kafkasya devletleri son çeyrek yüzyılda bölgenin güvenliğinin temin edilmesi konusunda ortak paydaya gelememişlerdir; bu da doğal olarak bölge dışı devletlerin kendilerinin ulusal çıkarlarını gözeten politikalar geliştirmelerine neden olmuştur.

Bu gün bölgenin güvenliğini tehdit eden en önemli konu Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesidir. Ermenistan'ın uzlaşmaz tavır sergilemesi nedeniyle sorun çeyrek yüzyıldır devam etmekte, bölge güvenliğini ölümsüz yönde etkilemekte, silahlanma yarışını beraberinde getirmektedir.

Son çeyrek yüzyılda bölge ve bölge dışı devletler güvenliğin temin edilmesi amacıyla çeşitli projeler üretseler de, bu projelerin hiçbiri hayata geçirilememiştir. Bölge devletleri güvenlik konusunu ön planda tutmadıkları ve Batı dünyasından destek alamadıkları sürece güvenlik her zaman kırıl-

gan yapıya sahip olacaktır. Bu da doğal olarak ABD ve Rusya arasında bölge uğrunda mücadelede bir şekilde hissedilecektir.

Bölge devletleri büyük ve zengin değildir, ekonomileri gelişme aşamasındadır ve zaman zaman ciddi problemler yaşamaktadırlar; silahlanmaya harcanan paraların geri dönüşü olmadığı için sosyal, ekonomik alanda sorunları halen devam etmektedir. Ermenistan GSYH'ta göre silahlanma yarışında bölge devletleri arasında birinci yerde yer almaktadır.

ABD ve Rusya bölge güvenliğinin korunmasında rol alsalar da, geleneksel olarak bu konuda anlaşmaya varamamışlardır. Ermenistan ise bu devletlerden siyasi ve askeri destek alarak yayılmacı politikasına devam etmektedir.

Minsk Grubu eşbaşkan devletler Dağlık Karabağ sorununun çözümü için kurulsun da, bugüne kadar sorunun halledilmesine olumlu katkı sağlayamamışlardır. Bu durum Minsk Grubu'nun soruna arabuluculuk statüsüne uygun tarafsız yaklaşımından dolayı bugün de devam etmektedir.

KAUŃAKŒA

Авакян Гагик, «Армения: обеспечение спокойствия», Кавказ: вооружен и разобщен, сс. 37-50.

'Азербайджан в 2017 году потратит на оборону 2,9 млрд манат', <http://minval.az/news/123625344>, 09.29.2016.

'Американские аналитики считают реалистичной возможность установки в Армении российского «Искандер-М»', <http://www.panarmenian.net/rus/news/-195072/>, 21 июля 2015.

Арешидзе Мамука, «Южный Кавказ: региональная интеграция», http://www.scirs.org/russian/analytic/round_one/areshidze.htm

'Армения в 2017 году увеличит расходы на оборону', <http://www.panarmenian.net/rus/news/222054/>, 29.09. 2016.

'Армения первая в мире страна, получившая от РФ «Искандер» - Модест Колеров', <http://www.tert.am/ru/news/2016/09/21/kolero/2140427>, 21.09.16.

Арутюнян Артак, «Историко-ретроспективный анализ политики России на Южном Кавказе», *Южный Кавказ: Проблемы региональной безопасности и интеграции*, РАУ, Т.1, No 1, 2004, <http://caucasus.rau.am/doc/arutunyan.pdf>

Багдасарян Лаура, «Сотрудничество стран Закавказья: теоретические рассуждения и практические противоречия», *Центральная Азия и Кавказ*, http://www.cac.org/online/2002/journal_rus/cac-02/12.bagru.shtml

Балаян Тигран, «Карабахская проблема: перспективы возобновления переговорного процесса», *Непризнанные государства Южного Кавказа и этнополитические процессы на Юге России: сборник научных статей*/ Кол.авт. Центр системных региональных исследований и прогнозирования ИППК РГУ и ИСПИ РАН; Ред. Игорь Прокопьевич Добаев, Виктор Владимирович Черноус.

- Бурнистов Павел, «О некоторых подходах к пониманию российско-грузинских отношений», *Конфликтный потенциал и процессы трансформации в Кавказском регионе*, Центр Кавказский исследования, 4 (16), Москва, май 2006, сс. 11-17.
- ‘Военно-политическая расстановка сил Каспийско-Центральноазиатском регионе’, Под ред. Ашимбаев М.С, Алматы 2003.
- ‘Военные расходы Азербайджана на 2003-2009 гг. составят семь миллиардов долларов’, <http://day.az/news/politics/133652.html>, 18 Октября 2008.
- ‘Военные расходы Армении и Азербайджана на 2016 год: Незначительный рост на фоне угрозы эскалации конфликта’, <http://www.panarmenian.net/-rus/news/198677/>, 09.10.2015.
- Волохонский Михаил, «Турецкие и Иранские факторы на Южном Кавказе», *Конфликтный потенциал и процессы трансформации в Кавказском регионе*, 4 (16), Москва, май 2006, сс. 3-10.
- Галстян Грачя, «Основы региональной безопасности», http://www.scirs.org/rus-sian/analytic/round_one/galstyan.htm
- Гвинджия Максим, «Абхазия: проблемы безопасности сохраняются», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 115-124.
- Георгий Жоржолиани: *Исторические и политические корни конфликта в Абхазии*, Грузия, Тбилиси, Изд. Мецниериба 2000.
- ‘Давид Тоноян объявил об изменении оборонной доктрины Армении’, <http://www.lragir.am/index/rus/0/co-untry/view/47005>, 18.02.2016.
- ‘Давид Тоноян: Военного баланса не должно быть – мы превосходим’, <http://www.tert.am/ru/news/2016/09/22/tonoyan/2141096>, 22.09.16.
- Дарчишвили Давид, «Грузия: заложница оружия», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 77-114.
- Делягин Михаил, «Референдум про Запад», <http://www.globalaffairs.ru/article/0/6106.html>, 13.09.2006
- ‘Доклад о состоянии армянской армии: В 2014 году Армения в военных целях израсходовала около \$500 млн’, <http://www.panarmenian.net/rus/-news/188170/>, 12.02.2015.
- ‘Доклад: Армения – самая милитаризованная страна в Европе’, <http://www.armenianreport.com/pubs/127008/>, 2016-03-26.
- Жегнети Константин, «Несколько соображений по проблемам региональной безопасности Южного Кавказа», http://www.scirs.org/-russian/analytic/round_one/zgenti.htm
- Захаров Владимир, Силаев Николай, ‘Политика США и НАТО в Кавказе: возможные последствия’, *Центр Кавказский исследования*, 1 (3), Москва, 2005, сс. 14-19.
- ‘Захарова: При вооружении Армении и Азербайджана РФ руководствуется сохранением баланса сил в регионе’, <http://www.panarmenian.net/rus/news/-223971/> 24.10.2016.

- 'История Армянского народа', <http://www.armenica.wizard.am/History/history22.html>
- Караханян Ахвани, «Проблемы и перспективы Южно Кавказского сотрудничества», http://www.scirs.org/russian/analytic/round_one/karaxanian.htm
- Кисриев Энвер, «Дагестан: сила в балансе», Кавказ: вооружен и разобщен, сс. 145-162.
- Коппитерс Бруно, «Заключение: Кавказ как комплекс безопасности», Спорные границы на Кавказе, Под ред. Бруно Коппитерс, Москва, Вес мир, 1996, сс. 213-225.
- Коппитерс Бруно, «Региональная система безопасности для Кавказа», Центр Кавказский исследоваие, Том V, No 1-2, 2000, <http://-poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/Vol5/coppieters.htm>
- Котанджян Гайк Саргисович, Этнополитология консенсуса-конфликта: цивилизационные проблемы теории и практики, Москва, Луч, 1992, сс.104-120.
- Кукулина Ида, «Проблемы безопасности в Черномоско-Каспийском регионе», Мировая экономика и муждународное отношения, Моск-ва 2002, No: 1, сс. 90-97.
- Лакоба Станислав, *Абхазия после двух империй, XX-XXI vv*, Москва, Изд. Материк 2004.
- Лтжава Г.Р, *Абхазия: Анатомия межнациональной напряженности*, ЧИМО, Москва 1999.
- Малышева Дина, «Конфликты у южных рубежей России», *Pro et Contra*, Том V, No 3, сс. 7-33.
- Мамедов Рустам, «Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного озера», *Международное права*, Баку, No:1.
- Матвеева Анна, «Оружие и вопросы безопасности на Кавказе», *Кавказ: вооружен и разобщен*, Под редакцией Анны Матвеевой и Данкана Хизкока (Duncan Hiscock) Перевод с английского: Максим Пядушкин, Евгений Загайнов, Москва, феврал 2004, сс. 23-36.
- 'МИД России о поставках «Искандеров» в Ереван', <http://www.yerki.am/ru/news/view/113602.html>, 21 Сентябрь 2016.
- Минасян Сергей, «Военно- политическое сотрудничество России и Армении в контексте проблем региональной безопасности Южного Кавказа», Воронежский ГУ, Серия социальный наук, 2005, No 1, с. 338.
- 'Мы готовы к войне: Шаварш Кочарян', <http://ru.1in.am/1167700.html>, 2016-09-22.
- 'Объем расходов на оборонные цели в Армении в 2014 году составит около 200 млрд. драмов – президент', http://arka.am/ru/news/economy/obem_ra-skhodov_na_oboronnye_tseli_v_armenii_v_2014_godu_sos-tavit_okolo_200_mlrd_dramov_prezident/, 05.12.2014.
- Парастаев Алан, «Северная и Южная Осетия: старые конфликты и новые тревоги», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 125-144.

- Пашаева Г, «Система региональной безопасности на Южном Кавказе - мифы и реалии, *Центральная Азия и Кавказ*, No: 1, (13) 2001, http://www.cac.org/online/2001/journal_rus/cac-01/03.pashr.shtml
- ‘Политолог: Азербайджанскому лобби не удалось предотвратить продажу Россией «Искандеров» Армении’, <http://artsakhpress.am/rus/news/52175/poli-tolog-azerbaiydzhanskomu-lobbi-ne-udalos-pred-otvratit-prodazhu-rossieiy-iskanderov-armenii.html>, 22.09.2016.
- Референдум о независимости Южной Осетии назначен на 12 ноября, http://www.analiti-ka.az/articles.php?item_id=20060911053359926&sec_id=25
- ‘Рогозин: Азербайджан – не союзник, а платежеспособный стратегический партнер’, <http://rus.azatutyun.am/a/27670946.html>, 04.12, 2016. Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы (СКНЦ ВШ), 2005.с. 90-99.
- Саркисян Манвэл, *Политические проблемы Кавказа и Армении*, Ереван 1998, с. 11.
- Тренин Дмитрий, «Интересы безопасности и политики России в Кавказском регионе», *Спорные границы на Кавказе*, Под ред. Бруно Коппитерс, Москва, 1996, с. 103.
- Трехсторонний план решения приднестровского вопроса, Кишинев, Киев, январь 2006, www.carnegie.ru/en/pubs/books/9802doklad_Prednistrovie.pdf
- Федотук Андрей, «Ловушка по соседству», <http://www.globalaffairs.ru/articles/6099.html>, 12.09.2006.
- Хаиндрава Ивлиан, «На Южном Кавказе пересекаются два вектора, ИА REG-NUM, <http://www.regnum.ru/news/polit/708782.html>, 21.09. 2006; Дмитрий Косырев, «Кто отвечает за безопасность постсоветского пространства?», <http://www.newsarmenia.ru/analytics/20060921/415-93416.html>, 21 sentyabr 2006.
- Хилл Фиона, Таспинар Омер, «Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус кво?», Программа исследований по России и ННГ, Январь 2006, www.ifri.org/files/Russie/hilltaspinar_russe.pdf
- Хоштария-Броссе Едишер, «Кавказский политический узел в прошлом и нас-тоящем», *Центральная Азия и Кавказ*, 2001, No: 5, (17), ss. 80-86, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-05/08.kosru.shtml
- Шамба Т.М, и Непрошин А.Ю, «Как вернуть суверенитет Абхазии», *Гражданин*, №1, 2004 г. <http://www.grazhdanin.com/-grazhdanin.phtml?var=Vipuski/2004//statya8&number=%B91%A02004%E3>
- Шахназарян Давид, «Армяне на пороге 21-го века», *Независимая газета*, 27. 06.2001.
- Шугарян Рубен, «Стабильность на Кавказе: восемь принципов регионального сотрудничества», *Центральная Азия и Кавказ*, 2001, № 1 (13), http://www.cac.org/online/2001/journal_rus/cac-01/01.shugr.shtml

- 'Эльмар Мамедъяров встретился с помощником министра обороны США', <http://www.1news.az/politics/20160921101143573.html>, 21.09.2016.
- «Южный Кавказ: Национализм, конфликты и меньшинства», <http://www.minorityrights.org/translatedpubs/SouthCaucasus%5BRussi-an%5D.pdf>
- Юнусов Ариф, «Азербайджан: в ожидании перемен под бременем истории», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 51-72.
- Baev Pavel, *Russia's Policies in the Caucasus*, London, The Royal Institute of International Affairs, 1997.
- Barry Buzan, *People, States and Fear, An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. New York-London: Harvester Wheatsheaf, 1991, pp. 186-229.
- Brzezinski Zbigniew, *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives* (N.Y., 1997), pp. 123-124.
- Cabbarlı Hatem, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Azerbaycan*, sayı 344, Yıl: 50. Eylül-Ekim 2002, ss. 21-26.
- Cornell Svante E., "Autonomy as a Source of Conflict. Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective", *World Politics*, Ocak 2002, s. 54.
- Crossiant M. P., Cynthia M. Crossiant, "The caspian Sea Status Dispute: Azerbaijani Perspectives", *Caucasian Regional Studies*, Vol: 3, No: 1, 1999.
- Dov Lynch, *The Conflict in Abkhazia. Dilemmas in Russian Peacekeeping Policy*, Londra, The Royal Institute of International Affairs, 1998.
- Erol Mehmet Seyfettin ve Amirbek Aidarbek, "Avrasya'da Yeni Tehditler ve Güvenlik Arayışları: Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün Geleceği", *Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları, Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler*, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara, 2011, s. 313-334.
- Erol Mehmet Seyfettin ve Oğuz Şafak, "NATO ve Kriz Yönetimi", *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, eds. Mehmet Seyfettin Erol ve Ertan Efegil, Barış Kitap, Ankara, 2012, s.345-369.
- Erol Mehmet Seyfettin, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Açılardan Analizi", *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, der. Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2013, s. 15-32.
- 'Gələn il Azərbaycanın hərbi büdcəsi 3 milyard 786 milyon dollar olacaq', <http://www.kaspi.az/az/az/gelen-il-azerbaycanin-herbi-budcesi-3-milyard-786-milyon-dollar-olacaq/>, 18.10.2013.
- Hansen G., "Humanitarian Action in the Caucasus: A Guide for Practitioners", *Humanitarianism and War Project, and Local Capacities for Peace Project*, Watson Institute, Brown University, Providence RI, 1998.

- Kanbolat Hasan, Ekici Gökçen, "21. Yüzyıl Başında Kafkasya'da İşbirliği Ara-
yışları ve Ekonomik Boyutları", *Jeo Ekonomi*, II. cilt, sayı 2-3, Yaz/Son-
bahar 2000, ss. 31-37.
- Kotanjian Gayk, "The South Caucasus: Developing A Regional Security Arc-
hitecture", *NDU-SNSEE*, 2004, The "Strategic Assessment of Central Eu-
rasia", research report published by CACI and the Atlantic Council of
the US done at the request of the US Joint Chiefs of Staff in February
2001, P. 56-71.
- Macfarlane Minear S.N., L. and S. Shenfield, "Armed Conflict in Georgia: Case
in Humanitarian Action and Peacekeeping", *Providence*, Watson Insti-
tute, Brown University, Occasional Paper no. 21, 1996.
- Nugman G., "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, ilkbahar
1998, sayı 13.
- Ogan Sinan, "Küresel Mücadelenin Yeni Rekabet Alanı: Karadeniz", [http://
www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=907](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=907), 22.06.2007.
- Öztürk Osman Metin, *Rusya Federasyonu Askeri Doktrini*, ASAM Yayınları,
Ankara 2001, Rusya-Ukrayna Araştırmaları Dizisi-2, s. 36.
- The Russia Journal, [http://www.russiajournal.com/start/-politics/article_-
67_3106htm](http://www.russiajournal.com/start/-politics/article_-67_3106htm)
- Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı: Karadeniz*, der. Osman Metin Öztürk,
Yalçın Sarıkaya, Platin Yayınevi, Ankara 2005.